

A SZOCIOLÓGIA HATÁRÁLLAPOTAI

KOVAI MELINDA

Sik Domonkos:

A szenvedés határállapotai

Egy kritikai hálózatelmélet vázlata

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018., 246 oldal,

3500 Ft

Sik Domonkos:

Válaszok a szenvedésre

A hálózati szolidaritás elmélete

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018., 228 oldal,

3500 Ft

A kritikai társadalomelméletek azért kritikaiak, mert valamilyen formában azt feltételezik, hogy az embereknek nem jó, illetve lehetne jobb is; ennek okai az emberek egymás közötti viszonyaiban rejlenek, azaz a társadalom működés módja kapcsolatban áll az egyének szenvedésével, és az egyének szenvedése mérsékelhető lenne, ha a társadalom másképpen működne. Ilyen értelemben az összes kritikai társadalomelmélet tartalmaz valamiféle diagnózist, etiológiát és terápiát explicit vagy implicit formában. Továbbá szintén explicit vagy implicit formában minden elméletalkotó egyúttal felveszi a társadalmi terapeuta szerepét is. Sik Domonkos kétkötetes munkája vállaltan ebbe a hagyományba illeszkedik: az első kötet egy olyan kritikai társadalomelmélet megalkotásának szándékával íródott, amely a második kötetben kifejtett módon megalapozhatja az emberi szenvedés enyhítésére irányuló konkrét társadalmi gyakorlatokat.

A kritikai társadalomelméletek természetesen nemcsak a társadalmat, hanem egymást is bírálják: mi szükség lenne egy újabb kritikai társadalomelméletre, ha a már ismertek is megfelelnek? Sik Domonkos is abból az előfeltevésekből indul ki, hogy

az ismert kritikai társadalomelméletek nem képesek megragadni az emberi szenvedést, így „válaszolni” sem tudnak rá, azaz nem tudják megmutatni a szenvedés alternatíváit.

Egy valóban érvényes és a gyakorlati alkalmazásban is hatékony kritikai társadalomelmélet megalkotásához szerinte ki kell lépünk a társadalomtudományok területéről, és átlépünk oda, ahol az egyének szenvedését *nem* társadalmi okokkal magyarázzák: a pszicho-tudományok (pszichológia, pszichiátria, pszichoterápia) területére. A pszichológia ezek szerint tud valamit, amit a társadalomtudományok nem, ezért az emberek szenvedésének érvényes magyarázata és hatékony enyhítése céljából a két diskurzust, a szociológiát és a pszichológiát, együtt kell alkalmazni.

Ez a szándék a két kötetet önmagában is izgalmas vállalkozássá teszi. A pszichológiai és társadalomtudományos diskurzusoknak lenne mit mondaniuk egymásnak – az emberi szenvedésről is. Ez nem csupán jó szándék vagy tájékozottság kérdése, bár meglehetősen kevesen jártasak mindkét területen. Valóban két *diskurzusról* van szó, sőt bizonyos értelemben rivális diskurzusokról. Nem véletlen, hogy a szenvedést problematizáló pszichológusok kifejezetten a *kritikai* társadalomelméletek nyomán nevezik magukat *kritikai* pszichológusoknak,¹ saját diskurzusukat, a pszichológiát azért bírálva, mert nem számol az emberi viselkedés és szenvedés nyilvánvaló társadalmi beágyazottságával. A kritikai pszichológusok szerint emiatt a pszichológiai elmélet és gyakorlat maga is fenntartójává vagy kiszolgálójává válik a szenvedést okozó társadalmi viszonyoknak. Másfelől több társadalomkutató a kortárs nyugati társadalmak egyik sajátosságaként írja le a pszichológiai diskurzus erősödését és kiterjedését. Azt a hétköznapi tapasztalatot, hogy az emberek hétköznapi etikai imperatívuszai (hogyan legyünk jó emberek), boldogsággal, boldogtalansággal, sikerrel, kudarcral, sőt étellel, halállal, spiritualitással kapcsolatos kérdései elsősorban pszichológiai kérdésként fogalmazódnak meg, és a pszichológia diskurzusa válaszol rájuk (a professzionális, intézményes pszichoterápiá-

¹ ■ Összefoglalóan l. pl. Dennis Fox – Isaac Prilleltensky (eds.): *Critical Psychology. An Introduction*. Sage, London, 1997. Magyar vonatkozásairól az *Új Egyenlőség* című internetes lapban megjelent sorozat: http://ujegyenloseg.hu/category/kritikai_pszichologia/

tól a különféle státuszú pszichológiai ismeretterjesztő fórumokig). A pszichológia válik uralkodó szakértelemmé gyakorlatilag az összes, az emberi viselkedés befolyásolására irányuló intézményi praxisban: a gyereknevelés területén a csecsemőgondozástól, a pedagógiától a nevelési tanácsadásig, a munka világában a marketingben, a tömegkommunikációban, a hadseregben, az intézményesített segítő-gondozó gyakorlatokban (a szociális munka összes területén), a szervezetfejlesztésben – és még sorolhatnánk. Ezek a tendenciák maguk is társadalmi jelenségek, és erősen összefüggenek a szerző és az általa megidézett szociológiai hagyományban *késő modernnek* nevezett kortárs (tegyük hozzá: nyugati) társadalmak működésével. Az is ezzel függ össze, hogy a (kritikai) szociológia és a pszichológia gyakorlatilag egymásra lefordíthatatlan rivális diskurzusokat alakított ki.

A pszichológiai elméletek és gyakorlatok kizárólag az egyén személyiségére és (nukleáris) családi kapcsolataira koncentrálnak, ez a pszichológiai magyarázat és beavatkozás alanya és tárgya, oka és következménye. Mindaz, ami „társadalmi” jelzővel illelhető (maradva az egyénnél: például a társadalmi pozíciója, etnikuma, neme, lakóhelye, foglalkozása, iskolai végzettsége, anyagi helyzete stb.) a pszichológiai diskurzusban kizárólag a személyiség sajátossága, illetve a pszichológia diskurzusán, gyakorlatán, kompetenciáin kívül eső, „külső” tényező.² A (kritikai) társadalomelméletek tárgya, a társadalom a pszichológia diskurzusában értelmezhetetlen. A társadalom működéséből adódó és az egyénekre vagy csoportjaikra rendszerszerűen ható kényszerek észlelhetetlenné válnak mindazon területeken, ahol a szakértői diskurzus pszichológiai alapú.³ Némileg leegyszerűsítve: a pszichológia diskurzusa a társadalomban élő egyéneket arra készíti, hogy helyzetüket, lehetőségeiket, kényszereiket kizárólag önmaguknak tulajdonítsák, ha változást akarnak életükben, önmagukat változtassák meg és ne a környezetüket. A kritikai társadalomelméletek, ezzel épp ellentétben, azokat a társadalmi folyamatokat vizsgálják és leplezik le, amelyek meghatározzák az egyének helyzetét, lehetőségeit, kényszereit, és kívül állnak az ő személyes hatókörükön, kompetenciáikon, sőt észlelési kategóriáikon is, miközben sokuknak szenvedést okoznak. Szintén némileg leegyszerűsítve: a kritikai elméletek diskurzusa a társadalomban élő egyéneket arra készíti (vagy legalábbis azt szeretné), hogy valamilyen kollektív cselekvés keretében változtassanak egyes társadalmi folyamatokon.

Mindezek ismeretében a kritikai pszichológusok igénye (több társadalomelméletet a pszichológiá-

ba!) jogosnak tűnik, de miért kéne több pszichológia a társadalomelméletbe? Tud-e valami olyat a pszichológia, amit a társadalomelméletek nem? Összeilleszthető-e ez a két, bizonyos értelemben egymás ellenében működő diskurzus úgy, hogy együtt legyenek alkalmasak az emberi szenvedés mérséklésére? Sik Domokos kétkötetes munkája egy igenválasz-kísérlet ezekre a kérdésekre.

A szerző ambíciója mindenképpen méltányolandó. Végre egy szociológus, aki „észrevette” a pszichológiában rejlő társadalomtudományos potenciált, nem csupán „kritizálja”, hanem használja – vagy legalábbis megpróbálja használni a pszichológia tudás-készletét.

Az alábbiakban röviden bemutatom a kötetek gondolatmenetét, egyúttal azt is, hogy a szerző érvrendszere alapján sajnos nem adható válasz a fenti kérdésekre. Majd azt is bemutatom, hogy kutatási eredményei miért inspirálhatják mégis arra az olvasót, hogy tegye fel és válaszolja meg ezeket a kérdéseket.

HA A NAGYANYÁMNAK ÁRAMSZEDŐJE LETT VOLNA...

A szerző szerint a kritikai társadalomelméletek egyik legnagyobb problémája, hogy nem tudnak mit kezdeni az *egyéni* szenvedéssel, még hozzá azért nem, mert *társadalomelméletek*. A szociológiai szemlélet beszűkültségének, ha az egyéni szenvedésről van szó, több oka is van.

Az egyik ok magában a szenvedésben rejlik. Sik azt állítja, hogy az egyéni szenvedés mindenekelőtt a testi-érzelmi tartományra utal, olyan privát tapasztalat, amelynek nyelvi kifejezhetősége korlátozott. Továbbá az emberi szenvedésnek van egy általános, az emberi egzisztenciából fakadó dimenziója, amely kérdéses viszonyban áll a társadalmi torzulásokból fakadó dimenziókkal. E három tény kivezet a társadalomtudományok szűkebb területéről részben az orvosi diskurzusok, részben pedig a művészet és a filozófia világába (I. köt. 7. old.). Sajnos nem derül ki, mit tekint a szerző a társadalomtudományok „szű-

2 ■ Egy egyszerű példa: akármelyik pszichoterápiás eljárásról legyen is szó a sok közül, a terápiás szerződés kizárólag a kliens és nem „külső” környezete megváltoztatására irányul.

3 ■ Szintén egy egyszerű példa: a pszichológiai alapú pedagógiai diskurzusban nincs helye a gyerekek (szülők) osztályhelyzetének, az iskolai teljesítményt kizárólag a magatartás és a képességek szempontjából értékeli, az iskola szempontjából sikertelen teljesítményt ezek *zavaraként* diagnosztizálja és kezeli.

4 ■ Az egyszerűség kedvéért csak Durkheim klasszikus munkájára utalok, amely éppen a testi-lelki-egzisztenciális emberi szenvedés legszembetűnőbb egyéni következményét, az öngyilkosságot értelmezi *társadalmi* jelenségként.

kebb” területének. Ha például Foucault életművét, számos feminista vagy posztkolonialista, vagy éppen marxista szerző munkáját – amelyek éppen a privát, nyelvi nem reprezentált vagy nem reprezentálható, testi-érzelmi szenvedéstapasztalatokat (is) társadalmi jelenségeként tematizálják, ráadásul – ha éppenséggel azt keressük bennük – a maguk módján valamiféle választ adnak az emberi egzisztencia kérdéseire is, nem tekintjük „szűkebb” értelemben társadalomtudománynak, akkor egyrészt feltehető a kérdés, hogy vajon miért nem. Másrészt, ha a szenvedés felől nézzük magát a társadalomtudományt, még az az állítás is megkockáztatható, hogy éppen a *társadalmi* lesz az a nézőpont, ahonnan a privát, az egyénileg nem reprezentálható, vagy éppen az emberi egzisztenciából fakadó szenvedés reprezentálhatóvá és értelmezhetővé válik.⁴

A másik ok viszont a kritikai elméletekben rejlik, amelyek a szenvedést a társadalmi integráció zavarainak tulajdonítják, előfeltételezve, hogy létezik a kollektív cselekvésnek a szenvedést okozó torzult viszonyokat átalakító formája is. A társadalomkritikát így mindig politikai szándék vezérli. Ebből az következik, az egyéni szenvedések bemutatása a kritikai elméletek szemszögéből „pusztán” arra szolgál, hogy kézzelfoghatóvá tegyék az integrációs zavarok árát. Magyarán csak illusztrációk az egyes elméleti koncepciókhoz. Továbbá a kritikai társadalomelméletek, mivel mindig egy normatív bázisra (milyennek kéne lennie a társadalomnak) és egy filozófiai antropológiai koncepcióra (milyen az ember) épülnek, szükségképpen ideologikusak. Szó szerint idézve:

„Minthogy a végső normatív bázisként szolgáló szenvedést nem empirikusan, hanem egy – többnyire univerzálisnak szánt – fogalmi konstruk-

cióból vezetik le, így teljességgel esetleges marad, hogy adott elmélet a lehetséges szenvedések közül melyikhez fér hozzá, és melyek maradnak a látóterén kívül. Abból fakadóan, hogy a lehetséges szenvedések csupán egy leszűkített körével dolgoznak, a fenti elméletek kritikai potenciálja egyfelől korlátozott marad: azáltal, hogy a társadalmi

eredetű szenvedés egyik vagy másik formáját állítják középpontba, egyúttal figyelmen kívül hagynak számtalan egyéb formát. Másfelől, így fennáll a veszélye annak is, hogy nem figyelnek fel a fókuszba állított szenvedéstípus szempontjából emancipatorikusnak tűnő jelenségek – a figyelmen kívül hagyott szenvedéstípus perspektívájából – potenciálisan patológikus mivoltára.” (I. köt. 9–10. old.)

Az olvasó, pláne, ha társadalomtudós, e sorokat olvasva izgatottan várna, hogy kiderüljön, akkor egyáltalán mi értelmük a társadalomtudományoknak. A fenti bekezdés ugyanis arra enged következtetni, hogy a kritikai társadalomelméletek egyszerűen ideológiák, amelyek a tudós igényei szerint torzítják a valósá-

got, legyen szó szenvedésről vagy bármilyen egyéb emberi jelenségről. Ha ez így van, akkor az összes, a kritikai társadalomelméleteket a társadalmi jelenségek értelmezésében felhasználó empirikus kutatás a valóság önkényes, érvénytelen, vagy jobb esetben csak torz *félreértelmezése*. Ezzel a megsemmisítő és hát meglehetősen nyugtalanító váddal a szerző sajnos egyaránt magára hagyja az olvasót és a társadalomtudományokat. Pontosabban a könyv gondolatmenetéből az derül ki, hogy jelenlegi formájukban a társadalomelméletek, éppen azért, mert *társadalomelméletek* nem alkalmasak az emberi tapasztalatok leírására, nemhogy az értelmezésükre. Hacsak egy társadalomtudós segítségül nem hívja a pszichológiát. A szerzőt idézve:

„A kritikai elméletek e fundamentális vakfoltját csakis a társadalomelméleti, filozófiai antropológiai megalapozás helyettesítésével lehet kiküszöbölni. Ahelyett, hogy a társadalmi integráció torzulásait a szenvedés elméletileg beszűkített fogalmaiból vezetnénk le, vissza kell térni magához a szenvedésre történő reflexióhoz, és ebből következtetni a társadalmi integráció torzulásaira.” (I. köt. 10. old.)

Szerinte ilyen empirikus bázist kínálnak a jelenleg kanonizált pszichiátriai diagnózisok. Egyrészt azért, mert megalkotásukat nem a társadalomkritika, hanem a közvetlen, egyénre irányuló terápiás beavatkozás szándéka vezérelte. Másrészt azért, mert ezek a diagnózisok, lévén „a szenvedés határállapotainak” rekonstrukciói, a segítség felől értelmeződnek, tehát interszjektív és a szenvedő által kezelhetetlenek. A szerző is utal arra, hogy épp a társadalomtudományi reflexió mutatott rá e diagnózisok és általában a pszicho-tudományok társadalmi beágyazottságára. Azaz arra, hogy nem függetlenek az aktuális társadalmi-hatalmi viszonyoktól, azokkal együtt alakulnak, ráadásul természetükből adódóan normatívak: élnek egy előfeltevéssel arról, hogy milyen az ember, és milyennek kéne lennie, különben nem tudnák elkülöníteni a normális és a patológus emberi viselkedést – bár kétségtelen, hogy a kritikai társadalomelméletektől eltérően ez az előfeltevés többnyire reflektálatlan.⁵ Sik Domonkos szerint az a (kritikai) társadalomelméleti hagyomány, amely figyelmet szentelt a pszichológiai diskurzusnak, vagy éppen a pszichológiai diskurzus elemzésével alapozta meg a kritika normatív bázisát, hibás vagy fogyatékos.

„Ahelyett, hogy a viselkedés zavarainak sajátos megismerés-érdekű leírásaként a társadalomelméletek feldolgozták volna a pszichiátria és a pszichológia által előállított ismereteket, vagy csupán hallgatólagosan utaltak rájuk, vagy teljesen esetleges módon választottak ki egyeseket, miközben figyelmen kívül hagytak másokat.” (I. köt. 14. old.)

Nem tudni, kikre, mire gondol. Az előző oldalon egy bekezdésben bemutatott Foucault-ra és Goffman-ra? Vagy a munkájának második kötetében „reflektálatlanul” használt, erősen foucauldianus *governmentality studies*-ra? Esetleg Habermasra? Vagy valaki másra? Akárki is e vádak célpontja, ha másért nem, hát az olvasó kedvéért megérdemelt volna némi magyarázatot. Egy társadalomtudományi munkában

meg nem nevezett „kollégákat”, netán egy vagy több elméleti hagyományt a homályosság és a felületesség vádjával illetni részletes indoklás nélkül nem csupán nem illő, hanem elfogadhatatlan.

Így ugyanis az olvasó is a homályban és a felszínen marad, a recenzeált mű szoros olvasása alapján kénytelen azt gondolni, a meg nem nevezett elméletek és teoretikusok hibája az lehetett, hogy nem egy amerikai tankönyv alapján vették végig az aktuális pszichopatológiát, kihagyva elméletükből a koncepciójukba valamiért nem illeszkedő diagnózisokat. Sik a szenvedések empirikus katalógusát bemutató pszichopatológiai leírásaként R. J. Comer magyarul is kiadott tankönyvét használta.⁶ Noha a tankönyv különálló kategóriaként kezeli, és a legterjedelmesebb fejezetet szánja a *személyiségzavaroknak*, Sik Domonkos indoklás nélkül kihagyta őket a „szenvedés határállapotainak” katalógusából. A hiány nem csupán az indoklás elmaradása miatt szembetűnő, hanem azért is, mert az egyik leggyakoribb pszichiátriai diagnózisról van szó. Túlzás nélkül állítható, hogy éppen a személyiségzavarok váltak a köztudatban is a legjobban ismert és a legtöbbet vitatott pszichológiai diagnózissá, továbbá a (nárcisztikus és borderline) személyiségzavarok gyakoriságának növekedését nemcsak a társadalomtudósok, hanem maguk a pszichológusok is összefüggésbe hozzák a kortárs társadalmi folyamatok sajátosságaival.

Mindezek fényében nem világos, miért gondolja úgy a szerző, hogy az egyének szenvedésére irányuló, többnyire reflektálatlanul normatív diskurzus segíthet kiküszöbölni a többé-kevésbé reflektáltan normatív kritikai társadalomelméletek „fundamentális vakfoltját”. Ennek ellenére a pszichiátriai diagnózisokat mint az egyéni szenvedések autentikus leírásait teszi meg a megújítani szándékozott kritikai társadalomelméletek szerinte hiányzó empirikus bázisává.

Habár szerinte a társadalomelméletek fundamentális problémája, hogy képtelenek megragadni a pszichés, biológiai és filozófiai okokból fakadó egyéni szenvedést, úgy tűnik, mégis osztozik a társadalomtudományok általa hibásnak minősített előfeltevésében, miszerint az individuális szenvedések egyúttal

5 ■ Ráadásul ez nem is igaz teljesen. Az utóbbi évtizedekben éppen a hivatalos pszichiátriai klasszifikációk, különösen az Amerikai Pszichiátriai Társaság által kiadott *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) aktuálisan új kiadásai körül, a nemzetközi pszichiátriai diskurzusban folyó élénk szakmapolitikai viták nyíltan tematizálják a diagnózisok társadalmi-politikai kontextusát és következményeit.

6 ■ Ronald J. Comer: *Abnormal Psychology*. Worth Publishers, New York, 2010., Magyarul: *A lélek betegségei* Osiris, Bp., 2014.

társadalmiak is. Azt állítja, hogy mivel a pszichiátriai diskurzusban rekonstruált egyéni szándékok a társadalmi térben is formálódnak, a cselekvés zavarai óhatatlanul összefüggenek a társas viszonyok zavaraiával (I. köt. 12. old.). Ha az olvasó komolyan veszi a szerző érvelését, arra a paradox következtetésre juthat, hogy a pszichológia azért képes leírni a társadalmi szenvedés individuális megnyilvánulásait, mert nem tekinti társadalmiakat őket. A fenti ellentmondásokat és saját, a társadalomelméletek episztemológiai alapjaira irányuló kritikáját figyelmen kívül hagyva a szerző végül más következtetésre jut: a pszichiátriai diagnózisok olyan „fenomenológiai és viselkedésmintázatnak” tekinthetők, amelyek a pszicho- és társadalomtudományok közös és érvényes empirikus bázisai: „az előbbieket azok szélsőséges szenvedéssel járó formáit tárják fel, utóbbiak pedig azt a szocializációs pályát, melyek keretein belül formálódnak.” (Uo.) Ezt úgy értsük, hogy a pszichológia a társadalmi problémák következményeit érzékeli, a szociológia pedig kimutatja e problémák okait? Tehát a pszichológusok jobban teszik, ha figyelmen kívül hagyják mindazt, amit egyébként a viselkedészavarok okaiként tételeznek (az összes kóroktani magyarázatot a fejlődéslélektantól a neurobiológiáig)? A szociológusok pedig folyamodjanak a pszichodiagnosztikához és a pszichopatológiához, ha az emberek szenvedéséről akarnak megállapításokat tenni? S ezzel megoldódnak-e a két tudományterülettel kapcsolatos episztemológiai problémák? Érvényesebb képünk lesz-e az emberi szenvedésről, mint jelenleg a pszichológiának és a szociológiának külön-külön? E zavarba ejtő kérdésekre a két kötet alapján nem kapunk megnyugtató választ.

Sik szerint a kritikai elméletek megalapozásához rekonstruálni kell azokat az integrációs formákat, amelyek összefüggésben állnak a diagnózisokkal. A társadalmi előfeltételek rekonstrukciója, ahogy fentebb olvashattuk, a szociológia feladata. Méghozzá azoké a kritikai társadalomelméleteké, amelyek, mint láttuk, kivétel nélkül vakfoltoktól szenvednek. A szerző ezért kísérletet tesz arra, hogy a kritikai társadalomelméleteket megszabadítsa vakfoltjaiktól:

„Ezek az elméletek abban az értelemben egymással össze nem kapcsolható, párhuzamos megközelítéseknek tekinthetők, hogy eltérő értékek és problémahorizontok talaján állva a társas jelenségek más-más aspektusára fókuszálnak. Egyazon társas cselekvéshelyzetet vizsgálva az interakciók különböző aspektusaihoz férnek hozzá, miközben mások vakfoltban maradnak számukra. Minthogy

a szenvedés elemi tapasztalataiból kiinduló kritikai elmélet kidolgozásakor a kapcsolódások lehetőleg szélesebb tárházát magába foglaló, az értékvonatköztetés által be nem szűkített modellből kell kiindulnunk, ezért mindenekelőtt egy, a párhuzamos leírások számára közös nevezőként szolgáló metaelméletre van szükség.” (I. köt. 19. old.)

Eszerint az egyes kritikai elméletek a valóságnak, vagy legalábbis a társas jelenségeknek csak egy darabkáját képesek leírni – állítsanak magukról bármit, akár az ellenkezőjét is. Ha az összes kritikai elméletet magunk elé tesszük, a helyes eljárással kirakható belőlük a társas valóság totalitása. Még mielőtt az olvasó esetleg feltenné a kérdést, honnan lehet tudni, hogy az összes kritikai elmélet a rendelkezésünkre áll-e a vállalkozáshoz, esetleg az érdekelné, mely elméletek tekinthetők „kritikainak” a társasvalóság-puzzle szempontjából, Sik eloszlatja a kételyeit: „Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash kritikai elméletére úgy tekintek, mint a klasszikus és késő modernitás legfontosabb társadalmi patológiáinak leírására.” (II. köt. 49. old.) Nyilván akadnak, akik szerint mondjuk éppen Zygmunt Bauman, Ulrich Beck, Michel de Certeau, Nancy Fraser, Michel Foucault, Ernesto Laclau, a feministák, a posztkolonialisták, a marxisták, vagy mások, vagy közülük hárman, öten, tízen lennének a legfontosabbak. Itt azonban be kell érünk azzal az indoklással, hogy ez az öt elmélet azért alkalmas a társas valóság totalitásának összerakására, mert Sik Domonkos szerint ők írják le a klasszikus és a késő modernitás legfontosabb patológiáit. Egyéb magyarázattal nem szolgál arra, miért éppen ők és nem más vagy mások. Ez nyilván ízlés dolga.

Mivel a kritikai elméletek egy normatív bázisra (milyennek kéne lennie a társadalomnak?) és egy filozófiai antropológiára (milyen az ember?) épülnek, vakfolt ide vagy oda, azzal az ambícióval alkotják meg őket, hogy a teljes társadalmi valóságot magyarázzák. A kritikai elméletek makacs dolgok, különösen, ha azt feltételezzük róluk, amit ők magukról soha: nem a teljes, hanem csupán egy részleges empirikus valóságot képesek megragadni. Hiába találta meg Sik Domonkos az öt „legjobb” kritikai elméletet, amelyek szintézisével a társas kapcsolódások teljes spektruma lefedhető, meg kell (vagy legalábbis kéne) oldania azt a problémát is, hogy ezek az elméletek bizony ellentmondanak egymásnak, még az is előfordul, hogy egyik elméletből a másik alapjaiban cáfolható. Sajnos ez a felvetés csupán egy lábjegyzet félmondatában jelenik meg:

„Bourdieu például a kommunikatív cselekvés gyakorlatát sajátos illúzióként írta le, Giddens az illúziókat sajátos szakértői tudásként, Habermas az esztétikai reflexivitást a kommunikatív cselekvések megakasztásaként, Honneth a szakértői tudást az elismerési harcok terepeként, Lash az elismerési harcokat az esztétikai reflexivitás korlátjaként.” (I. köt. 26. old. 15. lj.)

Korántsem arról van itt szó, hogy az egyes teoretikusok mást értenének adott fogalmakon. Csak az első (Bourdieu–Habermas) példánál maradva: ha a kommunikatív cselekvés bourdieu-i értelemben illúzió, akkor a tiszta, uralommentes kommunikatív cselekvés (a habermasi elmélet normatív bázisa) nem létezik, mert nem létezik. Úgy tűnik, Sik szerint az öt elmélet szintézisének ez nem lehet akadály. Legalábbis a könyvben a fentebb idézett lábjegyzeten túl nem reflektál erre a problémára, talán mert úgy véli, egyszerű perspektívaváltással átléphető:

„Amennyiben a kritikai elméletekre úgy tekintünk, mint eltérő integrációs szinteken (preintencionális, intencionális, posztintencionális), különböző koordinációs logikák (egyenlőtlenség, reflexív, kommunikatív, elismerési, technikai) által szervezett terek párhuzamos leírásaira, úgy lehetőség nyílik egy átfogó modellben elhelyezni őket.” (II. köt. 55. old.)

De miért tekinthetnénk őket párhuzamos leírásoknak, ha érvényteleníthetjük egymást? Azért, mert hálózatelméleti keretben a cselekvők, interakciók vagy társulások a különböző hálózati konfigurációkban eltérő tulajdonságokra tehetnek szert – válaszolná a szerző. A cselekvéskoordinációs mechanizmusok értelmezhetők ugyanis az adott hálózati konfigurációban felbukkanó kötéstípusnak. A különböző társadalomelméletek e szemszögből eltérő hálózatokra fókuszáló elemzéseknek mutatkoznak, így beszélhetünk egyenlőtlenségi, reflexív, kommunikációs, elismerési és technikai hálózatokról (I. köt. 28–30. old.). Függetlenül attól, hogy az adott elmélet (és nem a hálózat) perspektívájából a többi hálózat nem biztos, hogy létezik.⁷ De hát nem is elméletekről van már szó, hanem párhuzamos hálózatokról, azok pedig nem tudnak vitatkozni egymással. A szerző nem csupán azt nem indokolja meg, hogy miért tekinthetők hálózatoknak, de azt sem, hogy ezek az egymásnak sokszor ellentmondó, komplex társadalomelméletek miért és hogyan vezethetők vissza párhuzamos cselekvéskoordinációs mechanizmusokra.

A társadalomelméletek szintézisét követően a szerző Comer pszichopatológia-tankönyvének néhány (nem az összes – lásd 7. lj.), a szenvedés határállapottainak tekintett diagnózisa alapján következtet vissza a fent említett, az öt „kiválasztott” szerző elméleteivel megnevezett hálózatok patológikus mintázataira – szándékai szerint létrehozva egy olyan (kritikai) társadalomelméletet, amely ideológiák helyett a szenvedés autentikus empíriáján alapul.

Ezek után, ha feltesszük újra a kérdést, amely könyve szerint a szerzőt elméletalkotásra inspirálta, a választ is megkaptuk. Alkalmas-e egy társadalomelmélet az emberi szenvedés (vagy bármi más) megragadására, ha alapjai reflektálatlanul ellentmondásosak? A szerző válaszát ismerjük: nem. Ami általában véve a kritikai társadalomelméleteket illeti, a két kötet nem igazolja a szerző válaszát, de nem is cáfolja. Ebből az érvelésből nem tudjuk meg, pontosan milyen episztemológiai problémák fogalmazhatók meg a kritikai társadalomelméletekkel kapcsolatban, azt pedig végképp nem, hogyan lehetne őket kiküszöbölni. Ami Sik Domonkos kritikai hálózatelméletét illeti, a válasz valóban nem. Egy olyan elmélet, amelynek alapjai reflektálatlanul ellentmondásosak, nem alkalmas az emberi szenvedés (vagy bármilyen egyéb társadalmi jelenség) megragadására.

MÉGIS VAN BENNE VALAMI

„A megfelelő praxis csak megalapozott teoretikus belátásokból nőhet ki” (II. köt. 7. old.) – írja a szerző az elméleti belátások gyakorlati alkalmazhatóságát tárgyaló második, *Válaszok a szenvedésre* című kötet előszavában. Mint láttuk, a teoretikus belátások korántsem tekinthetők megalapozottnak, a két kötet alapján mégis úgy tűnik, hogy bizonyos társadalomelméleteknek az egyéni szenvedések szempontjából történő szisztematikus feldolgozása és a pszichológiai diskurzussal való összevetése nem haszontalan.

Mindkét kötet bemutat empirikus kutatásokat is, ráadásul éppen olyan szerepben, amely – mint a bírált kritikai társadalomelméletek kapcsán a szerző kifejti – elítélendő: az elmélet illusztrációjaként. Félretéve most a kritikai elméletek és az empíria

7 ■ Nem is beszélve arról, ha esetleg kétely merülne fel azazal kapcsolatban, hogy vajon ez az öt elmélet valóban lefed-e a társas kapcsolódások teljes spektrumát, esetleg újabb elméleteket kéne bevonni a modellbe, akkor vajon annyi párhuzamos hálózatot lehetne azonosítani, ahány különböző társadalomelméletet bevonunk a szintézisbe?

viszonyával kapcsolatos lehetséges episztemológiai problémákat, és azt a kérdést is, vajon jogosak-e a szerző erre vonatkozó kritikái, érdemes megnézni, mit mond a két kötet a társas kapcsolódásokról és a szenvedésről. Ugyanígy, félretéve a pszichológiai és a szociológiai diskurzus közötti, a szerző által fel nem oldott ellentmondásokat, nézzük meg, hogy a két kötet empirikus kutatásai mit mutatnak meg a kettő együttes alkalmazhatóságáról.

A szerző nem végzett önálló kutatást, a kötetekben feldolgozott adatok (interjúk, pszichológiai esettanulmányok, kérdőíves vizsgálatok) más céllal folytatott, már lezárult kutatásokból származnak. Miután az általa megalkotott elméleti keret erősen problematikus, a források másodelemzéseit úgy tekintetem, mint töredékes illusztrációkat a „szenvetés határállapotainak” szociológiai leírására. Innen nézve a kötetek esettanulmányai és elemzései inkább felvillantanak szempontokat ahhoz, hogyan lehetne a társadalomtudományok belátásait, perspektíváját a konkrét, hétköznapi emberi szenvedés empirikus leírására és a megoldási lehetőségek feltérképezésére használni.

Ha csak az olvashatóság szempontjait nézzük, az empirikus részek szinte felüdülést nyújtanak. A „hálózati szolidaritás” elméletével kapcsolatban az olvasónak lehet olyan érzése, hogy a szerző alapvető célja egy tökéletes táblázat megalkotása volt, amely modellezi a teljes társadalmi valóságot, és amelynek cellái egy puzzle alkotóelemei. Az egyes cellák tartalmának szöveges kifejtése monoton, repetitív, és mivel sok celláról van szó, nagyon terjedelmes, ekként a szerző elméleti belátásai iránt mélyen elkötelezett és nagyon türelmes olvasót igényel. A táblázatos rendszerezés az empirikus fejezetekben is alkalmazott eszköz, itt azonban valóban könnyíti a szöveg értelmezését, de maga a szöveg is izgalmas, sőt olvasmányos.

Az első kötetben az empirikus anyagot két esettanulmány és egy kérdőíves vizsgálat szolgáltatja. A szerző két személyes élettörténet (narratív interjú) elemzésével mutatja be, hogy egy életút során milyen társas (intézményes vagy informális) kötések lehetnek integratív jellegűek, mikor azok és mikor nem, illetve e kötések valamilyen okból adódó bomlása esetén mi történik az egyénnel, a társas viszonyok miféle konstellációi eredményezhetik a „szenvetés határállapotait”, azaz az egyén szempontjából kezelhetetlen mértékét. A pszichoterápiás diskurzusok analógiájára a társas kapcsolódások adott mintázatait „kvázi-terápiás kötésként” értelmezve arra is rámutat, hogy érdemes megvizsgálni, mikor, milyen

feltételek mellett léteznek, működhetnek vagy alakíthatók ki a dezintegrált kapcsolódások alternatívái. A *European Social Survey 2012* nemzetközi összehasonlító kérdőíves kutatás adatainak másodelemzésével azt vizsgálja, hogy az európai társadalmakban milyen mértékben állnak a lakosság rendelkezésére a „torzult” – azaz a kiilleszkedésre predesztináló – hálózati viszonyokat korrigálni hivatott mechanizmusok, illetve mennyiben lehet ezekhez hozzáférni.

A második kötet önálló recenziót igényelne. Mivel erre itt nincs lehetőség, inkább a vállalkozás elgondolkodtató vagy továbbgondolható aspektusait mutatom be röviden.

Az első kötet tanulsága, hogy a szenvedés ideáltipikus formái (pszichopatológiaként azonosítható határállapotai) azokban a társulásokban alakulnak ki, ahol ezeket az állapotokat egyidejűleg valószínűsítik különféle hálózati logikák, és nincs olyan alternatív hálózat, amely korrigálhatná őket, vagy kiutat jelentene. A második kötet Robert Castel és Manuel Castells munkáira alapozva mutatja be a *késő modernnek* nevezett társadalmak integrációs mechanizmusait, illetve a kapitalizmus korábbi (*klasszikus modern*) modelljéhez képesti átalakulásait. Eszerint, felváltva a korábbi informális szolidaritási társulásokat, a jóléti állam bérmunkára alapozott működésmódja és intézményrendszere létrehozta a szolidaritás szakértői diskurzusát és intézményrendszerét, ám a jóléti állam válságával, majd leépülésével ez a szolidaritási paradigma is válságba kerül, fragmentálódik:

„Miközben a szolidaritás hiánya és értelmi kiüresedése egyaránt valós fenyegetésnek tekinthető, mellettük rekonstruálható a szolidaritás egy olyan új paradigmájának lehetősége is, amely képes kezelni a késő modernitásban jelentkező kihívásokat.” (II. köt. 10. old.)

Ez lesz a „hálózati szolidaritás elmélete”, illetve a rátámaszkodó „hálózati szociális munka” elmélete. Lehetne azzal vitatkozni, vajon a szolidaritás valóban csak a bérmunkára épült-e, hogy a jóléti állam leépülése ok, vagy inkább egy összetettebb társadalmi változás következménye, vagy éppen azzal, hogy meddig terjed a szerző által alkalmazott teoretikus válságdiagnózisok érvényességi köre, mennyiben tekinthetők univerzálisnak, alkalmasak-e például a hazai viszonyok értelmezésére. Lehetne vitatkozni azon is, hogy a valóságos szolidaritási viszonyok feltérképezésére mennyiben alkalmas az ilyen „top down” megközelítés. Hogyan lehetne magát a szociológiát a szolidaritás gyakorlataiban emancipálni? Etikusa-e a szociális

munka esetében a gyakorló szakemberekre terhelni az intézményes diskurzusok, gyakorlatok dezintegráló, individualizáló működésének korrekcióját?

Ha úgy vesszük, Sik Domonkos vállalkozásának egyik érdeme, hogy inspirációt nyújt e kérdések megvitatásához.

Visszatérve a második kötet empirikus anyagára, az itt is illusztrációként szereplő esettanulmányok nagyon meggyőzően mutatják be, hogy az intézményes és informális szolidaritási hálózatok, amelyek a szó pszichológiai és szociológiai értelmében megtartó közegként szolgálhatnak, hogyan lehetnek sérülékenyek, és hogyan működhetnek. Noha a szerző nem reflektál rá, a bemutatott életutakban nagyon látványosan mutatkozik meg, hogy egy olyan társadalmi változás, mint a rendszerváltás (ha úgy tetszik, a jóléti állam leépülése) a szolidaritás addig meglévő formáinak felszámolásával hogyan sodorja az egyéneket a szenvedés határállapotai felé. Illetve – egyébként ellentmondva a szerző teoretikus diagnózisának – hogyan működnek a szolidaritás informális keretei, hogyan szolgáltatnak alternatívát az intézményi keretek helyett vagy mellett. Továbbá felhívja a figyelmet arra a keserű tapasztalatra, hogy megtartó alternatívák hiányában a törés vagy a sérülékenység az élet egyik, akár meglehetősen partikulárisnak gondolt területén hogyan vezethet az egész életet felborító állandósult krízissé. Ha az egyéni krízishelyzeteket, vagy a csupán kisebb-nagyobb törésekkel kísért hétköznapi életutakat szociológiai szemszögből vizsgáljuk, láthatóvá válik az a társadalmi környezet (az intézményektől és a diskurzusoktól az informális kapcsolatokig), amely az egyének életlehetőségeit meghatározza. Ez legalább annyit elmondana magáról a társadalomról is, amennyit az egyéni szenvedésről.

A kötet konklúziójával, miszerint kulcsfontosságú lenne annak a megkülönböztetésnek a meghaladása, amely a társadalmi okokra visszavezethető szenvedéseket vagy individuális, vagy kollektív értelmezési rendszerben próbálja elhelyezni, messzemenően egyet lehet érteni. Ahogy a „hálózati szociális munka” koncepciójával is: ha képet kapunk az egyének valódi szolidaritási viszonyairól, a még létező intézményes segítési mechanizmusokat hozzá lehetne illeszteni a valódi igényekhez.

Ami a teljes vállalkozást illeti, úgy tűnik, a szerző egyfajta naiv pozitivista nézőpontból azt feltételezi, hogy egyrészt a tudományos diskurzusok, vagy éppen a kritikai társadalomelméletek tárgyukban különböznek (még akkor is, ha ő ezeket perspektívának nevezi), így ha szintetizáljuk az összes (vagy

összes legfontosabb) elméletet, az egyéni szenvedésre irányuló pszichológiát és a társadalmi szenvedésre irányuló szociológiát, a teljes valóság ismeretéhez jutunk. Másrészt, ha sikerül megalkotni az érvényes elméletet, akkor a társadalom mérnökeiként már csak az a feladatunk, hogy megmondjuk, hogyan működjön a társadalom. A recenzens számára e munka alapján úgy tűnik, érdemes lenne feladni ezt az álláspontot, és alaposabban megnézni, mit is mondanak a társadalomelméletek, és mit mond a pszichológia az egyéni szenvedésről; meghagyva saját értelmezési kereteiket, inkább azt vizsgálni, mennyiben segítenek hozzá a szenvedés tapasztalatainak megértéséhez, olykor akár azt is hagyva, hogy az empiria kikezdje az elméleti kereteket. Éppen azért, hogy az elmélet megújítása, ha szükség van rá, valóban az empiria felől történjen. Így, bár le kell mondanunk egy mindent megmagyarázó szuperelmélet lehetőségéről, esélyt kapunk arra, hogy megértsük, mi történik az emberek között, esetleg észrevegyük a szenvedés enyhítésének reális lehetőségeit. □